

4У
199

P-У

1654/-

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ПЯШЕНКО Наталія Сергіївна

**ВНУТРІШНЯ ФОРМА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ:
ОНТОЛОГІЧНИЙ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ**

10.02.02 — російська мова
10.02.01 — українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова
Київ—1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Українському державному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова

Науковий керівник — доктор філологічних наук, професор
Снітко Олена Степанівна

Офіційні опоненти — доктор філологічних наук, професор
Черторизька Тетяна Куприянівна
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Білоноженко Віра Максимівна

Провідна організація — Кіровоградський державний педагогічний інститут ім. В. Винниченка

Захист дисертації відбудеться «17» червня 1997 р.
о «19» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К 01.33.04 в Українському державному педагогічному університеті
імені М.П. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Українського державного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Автореферат розіслано «16» червня 1997 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

ВИШНЕВСЬКА Г.П.

Актуальність дослідження. Однією з важливих тенденцій розвитку сучасної лінгвістики є тенденція до антропологізації наукових досліджень, яка будується на усвідомленні того, що пізнати мову не можна, не звернувшись до її творця, носія, користувача — до конкретної мовної особистості. В традиціях науки про мову такий підхід пов'язаний передусім з ім'ям О. Потебні. В його етнолінгвістичних працях значна увага приділяється вивченню національної своєрідності міфологем — образів, які відбивають дійсність у дзеркалі етнічних пріоритетів, виступають специфічною формою зберігання знань про навколишній світ і про саму людину.

На думку сучасних лінгвістів, між мовною особистістю і національним характером існує глибинний зв'язок. Зумовлений він наявністю у структурі національного характеру і носія певної мови спільної якості. Ю. Караулов, наприклад, вважає, що національне пронизує всі рівні мовної особистості¹. Саме тому представники різних наук, досліджуючи національні особливості етносу й окремих його репрезентаторів, нерідко вдаються до аналізу мовних феноменів.

Національні чи регіональні риси народу проявляються у створених ним фразеологізмах, які є складовою образної системи кожної мови. Різноманітність матеріального і почуттєвого світу, особливості уявлень про нього членів відповідного мовного середовища породжують образні асоціації, які є віддзеркаленням реально існуючої дійсності і знаходять втілення у фразеологічних одиницях. Метафоричні орієнтації спираються на досвід мовного колективу, відбиваючи його національну самобутність, породжену умовами життя народу та його історичним буттям.

Особливо важливим для сучасної лінгвістики є розмежування спільного й національно-специфічного в створених людством різних картинах світу. Поняття картини світу нині належить до

¹Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. — М., 1987. — С. 52.

фундаментальних наукових понять. Воно виражає найсуттєвіші характеристики людини, її буття, взаємозв'язків з позамовною дійсністю. Картина світу як його глобальний образ постійно формується в процесі контактування людини з навколишнім середовищем, включаючи, певна річ, і її побутові зв'язки з іншими членами соціуму, предметно-практичну діяльність, світосприйняття, яке є виявом характеру духовної суті особистості. Картина світу об'єктивується в мові, в культовому і світському образотворчому мистецтві, в музиці, ритуалах, етикеті, різноманітних соціокультурних стереотипах поведінки людей тощо.

Сформоване за допомогою мови уявлення про загальну картину світу виступає основою його вербальної картини. Головною одиницею образно-мовної картини світу є образно-наочне, стереотипне, закріплене мовою уявлення про нього¹. Такі уявлення, або еталони є тією ланкою, яка об'єднує дійсність, мислення і мову. Вчені відзначають їх кумулятивну роль у створенні своєрідної «історичної» пам'яті, основу якої складають емпіричні знання про об'єктивну дійсність, а також культурний, історичний і власне мовний досвід того чи іншого народу². Саме тому вивчення образних еталонів характеризуючої номінації сьогодні є однією з найактуальніших проблем мовознавства.

Реферативна дисертаційна робота присвячена дослідженню образних стереотипів, які відіграють головну роль у формуванні фразеологізмів російської мови в порівнянні з українською.

Мета дисертаційної роботи полягає у визначенні лінгвістичних і культурологічних особливостей внутрішньої форми номінативно-характеризуючих одиниць російської і української мов, у виявленні її регулятивної ролі в створенні фразеологізмів.

Мета дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

¹Сукаленко Н.И. Образно-стереотипная языковая картина мира как отражение эмпирического обыденного сознания. — К., 1991. — С. 11.

²Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. — М., 1986. — С. 104—105.

1. Описати фразеологічні одиниці як різновид номінативно-характеризуючих знаків, виявити їхні ономазіологічні особливості.

2. Визначити лінгвістичний і психологічний статус внутрішньої форми фразеологічних одиниць та її роль у створенні номінативно-характеризуючих одиниць.

3. Виділити і охарактеризувати типологічні особливості внутрішньої форми фразеологічних одиниць трьох тематичних груп: розум-дурість, радість-горе, правда-брехня. — в російській мові порівняно з українською.

4. Виявити культурологічні особливості внутрішньої форми фразеологічних одиниць у межах відповідних тематичних груп російської та української мов.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в дисертації подано комплексний опис онтологічних і культурологічних особливостей внутрішньої форми фразеологічних одиниць як різновидів номінативно-характеризуючих знаків; у російській мові порівняно з українською розглянуто кумулятивну функцію внутрішньої форми.

Методи дослідження. В роботі широко застосовувались принципи і прийоми описового методу, зорієнтованого на розкриття регулятивної ролі внутрішньої форми фразеологізмів у процесах формування і функціонування номінативно-характеризуючих одиниць. Дослідження внутрішньої форми фразеологізмів російської та української мов, класифікація образів, які транспонуються нею, зумовили використання методик зіставно-типологічного й опозиційного аналізу.

Дослідження проводилось на матеріалі лексикографічних джерел методом суцільної вибірки (проаналізовано 490 одиниць російської і 572 одиниць української мови). Різниця в кількості досліджуваних образних одиниць є об'єктивно-визначеною і зумовлена, на нашу думку, більшою близькістю української мови до її народної психолінгвістичної основи, а також меншим впливом на неї мови книжної, старослов'янської.

Об'єктом дослідження послужили фразеологічні одиниці, які мають внутрішню форму і належать до трьох тематичних позицій: розум-дурість, радість-горе, правда-брехня.

Апробація роботи. Результати дослідження обговорювались на науковій конференції «Актуальні питання мовознавства в світлі праць О.О. Шахматова», яка відбулася 13—14 грудня 1994 року в УДПУ ім. М.П. Драгоманова, а також на підсумкових наукових конференціях УДПУ ім. М.П. Драгоманова в 1993—1994 роках. За матеріалами наукового дослідження було опубліковано шість друкованих праць.

Теоретичне значення дослідження полягає в комплексному опрацюванні таких лінгвістичних проблем, як взаємообумовленість когнітивної і номінативної діяльності людини, опис факторів, що регулюють формування номінативно-характеризуючих знаків мови, дослідження їх онтологічних і культурологічних особливостей. Цим поглиблюються існуючі відомості про національно-культурну специфіку фразеологічних систем російської та української мов, про особливості міфологічного світосприймання дійсності носіями цих мов.

Практичне значення роботи. Результати дослідження будуть корисними при викладанні російської та української мов у вузі, при розробці спецкурсів з проблем контрастивної фразеології російської й української мов, можуть бути використані в навчальних посібниках, у лексикографічній практиці — при укладанні словників різних типів, зокрема, зіставних фразеологічних словників російської та української мов.

Положення, які виносяться на захист.

1. Фразеологічні одиниці становлять особливий різновид номінативно-характеризуючих знаків мови, яким властива експресивність, тобто семантика фразеологізмів формується внаслідок взаємодії трьох субкатегорій — образності, емоційної оцінки та інтенсивності.

2. Основою виникнення фразеологічних одиниць виступає феномен внутрішньої форми — цілісного наочного уявлення про

певний реальний предмет, явище, ситуацію, яке об'єктивоване структурою фразеологізму, входить до його семантики як особливий компонент, має еталонну природу і використовується для характеристики позначуваного.

3. Внутрішня форма фразеологізму має аперцептивну природу, спирається на деякі архетипи і символи, стійкі компоненти культурного континууму, які входять до складу образних парадигм.

4. Образи, що транспонуються внутрішньою формою фразеологічних одиниць із значенням розум-дурість, радість-горе, правда-брехня, представлені у вигляді такої класифікації:

— антропоцентричні образи (пор., наприклад, образи людини, яка володіє певними якостями або ж позбавлена них; образи емоційних переживань; образи болю як різновид образів неприємних фізичних відчуттів та ін.);

— образи навколишньої дійсності (наприклад, образи речей повсякденного вжитку, образи рослин, тварин, світла, темряви та ін.);

— образи надприродних істот і явищ (пор. образи Душі, Долі, Щастя, Нещастя та ін.)¹.

В основі функціонування зазначених образів лежить антропоцентричний принцип, згідно з яким людина є мірилом усього суцього.

5. Більшість досліджуваних образів являють собою міфологеми — національно-специфічні образи, які відображають дійсність у дзеркалі етнічних та індивідуальних пріоритетів. Такі образи є наслідком тривалого міфологічного моделювання дійсності, вони втілюють у собі анімістичне її сприйняття.

6. У зіставному аспекті більшість образів, які використовуються при створенні фразеологічних одиниць із значенням ро-

¹Однією з найхарактерніших особливостей світогляду будь-якого народу, на думку дослідників, є антропоморфізація сил природи, явищ, які були для людей незрозумілими. — Див. напр. Булашев І. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992. — С. 190; Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — С. 14 та інші.

зум-дурість, радість-горе, правда-брехня, є співвідносними. Виявлено й такі образи, які для формування фразеологізмів зазначених тематичних груп у зіставлюваних мовах є нерелевантними. Це зумовлено відмінностями історичних шляхів формування фонду фразеологічних одиниць російської та української мов.

7. Фразеологічні системи російської та української мов характеризуються переважною спрямованістю на відображення негативних, з погляду носіїв мови, явищ і якостей.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатка.

У першому розділі — «Природа фразеологічних одиниць у контексті проблем сучасної лінгвістики» — розглядається специфіка фразеологізмів як номінативно-характеризуючих знаків. Фразеологічні одиниці належать до експресивних мовних одиниць, семантика яких формується взаємодією трьох субкатегорій: образності, емоційної оцінки, інтенсивності. У дисертації фразеологічні одиниці визначаються як мовні утворення, які належать переважно до номінативно-характеризуючих знаків мови.

Формування фразеологізмів тісно пов'язане з процесами метафоризації. Особливу роль у цих процесах відіграють образні стереотипи, які підсумовують емпіричні знання етносу й входять до так званої образно-мовної картини світу. Ці образні уявлення в традиційній лінгвістиці співвідносяться з поняттям внутрішньої форми. У внутрішній формі, таким чином, конденсуються характеристичні риси деякої ситуації, що закріплена в свідомості носіїв мови як еталон чогось негативного чи позитивного.

В описах образних корелятивів, які транспонуються внутрішньою формою фразеологічних одиниць, використовується поняття парадигми образів — такого стійкого семантичного інваріанту, який на поверхневому мовному рівні реалізується в цілій низці подібних образів. В основу кожної парадигми покладено символ, який має культурологічну маркованість.

У другому розділі дисертації — «Класифікація образів, покладених в основу фразеологічних одиниць із значенням ро-

зум-дурість, радість-горе, правда-брехня, з позицій повсякденної свідомості» — образи, які транспонуються внутрішньою формою досліджуваних фразеологізмів, розподілено між трьома групами:

1. Антропоцентричні образи
2. Образи навколишньої дійсності.
3. Образи надприродних істот.

Найбільш широко й різноманітно представлена група антропоцентричних образів. Їх вибір зумовлений притаманним людині інтересом до самої себе й собі подібних. У вираженні уявлень про розум і дурість показовими, наприклад, є образи людини, якій властиві ці якості. Розумна людина характеризується носіями мови як:

<i>резвый ум</i>	<i>тверезого розуму</i>
<i>мудрейшая голова</i>	<i>премудра голова</i>
<i>зоркий ум</i>	<i>здоровий розум</i>
<i>ловить на лету</i>	<i>живого ума</i>
<i>здравый ум</i>	<i>наче всі розуми поїв</i>
	<i>з розумом</i>
	<i>розуму не треба позичати</i>

Нерозумну людину росіяни і українці характеризують так:

<i>законченный дурак</i>	<i>з дуринкою</i>
<i>скудный умом</i>	<i>з дурного розуму</i>
<i>нищий умом</i>	<i>убогий на розум</i>
<i>дурья голова</i>	<i>дурний далі нікуди</i>
<i>круглый дурак</i>	<i>уму ні з шило нема</i>
	<i>несовна розуму</i>
	<i>на голову шкандибає</i>
	<i>кволий на розум</i>

Наявність розумових здібностей, якими визначаються вчинки, поведінка людини, передається образами людини, яка позбавлена аномальних дій:

<i>не лаптем щи хлебает</i>	<i>душа не з лопуцька</i>
<i>не левой ногой сморкается</i>	<i>не з лика шитий</i>

не льком шит
не соломой крыт
не обсевок в поле

не ликом шитий
є голова на плечах

Навпаки, відсутність вказаних якостей породжує проти-
лежні характеристики:

льком шит
белены обѣлся
летами ушел,
ума не дошел

борода виросла, а розуму не винесла
а шовкова борідка, та розуму рідко
вивихнути шкереберть мозок
втратити голову
неначе собачої блекоти наївся
борода по коліна, а розуму як у дитини

До антропоцентричних зараховуємо також і образи емоцій-
них станів людини та її фізичних відчуттів, якими обидва етноси
висловлюють своє горе і радість. Для позначення радості вико-
ристовуються:

а) образи приємних емоційних переживань:

серце радується
отдыхать душой
дышатъ счастьем
сердце тешится
хорошо на душе

серце угамувалося
аж душа радіє
відпочивати душею
гарно на душі
веселити серце
тішити серце

б) приємних фізичних відчуттів, серед яких показовою може
бути група образів приємних тактильних відчуттів:

как маслом по сердцу
ласкать глаз (взор, взгляд)

доля губи маслом мастить
ласкати очі
залоскотало коло серця
пестити серце

Сюди відносимо й образи відчуття легкості:

гора с плеч
словно камень с души
словно груз с души
свалился

ніби вага з грудей впала
скидати з плечей тягар
ніби гора з плечей звалилась
як камінь з душі спав

При характеристиці горя у фразеології російського і українського народів використовуються:

а) образи неприємних емоційних переживань	
<i>впадать в отчаяние</i>	<i>смутило серце</i>
	<i>кинутись у скорботу</i>
	<i>вдатися у сум і тугу</i>
<i>мировая скорбь</i>	<i>впадати у відчай</i>
<i>мыкать горе</i>	
<i>горе горевать</i>	<i>як скупаний у мертвій воді</i>
	<i>світова скорбота</i>

б) образи неприємних фізичних відчуттів, серед яких найбільш повно і різноманітно представлена група образів больових відчуттів. Нею охоплюються, наприклад, образи болю, причина якого невідома:

<i>душа ноет</i>	<i>душа ниє</i>
<i>болеть душой</i>	<i>сердечна мука</i>
<i>сердце наболело</i>	<i>біль ятрить душу</i>
<i>зацемило сердце</i>	<i>душа скніє</i>
	<i>сидіти болячкою в серці</i>
	<i>боліти душею</i>
	<i>серце терпне</i>

в) образи болю, що виник внаслідок механічної дії:

<i>нож в сердце</i>	<i>душа розривається навпіл</i>
<i>уколоть в самое сердце</i>	<i>шматувати душу</i>
<i>раздирать сердце</i>	<i>красти душу</i>
<i>сердце рвется</i>	<i>роздирати серце</i>
<i>душа разрывается</i>	<i>ніж гострий у серце</i>
<i>на части</i>	<i>різати по серцю</i>
<i>надрывают душу</i>	<i>заганяти голки в серце</i>

г) образи болю, який асоціативно пов'язаний з дією вогню:

<i>жгучее горе</i>	<i>душа перетліла</i>
<i>в сердце все истлело</i>	<i>запеклося серце</i>
<i>беда обожгла крылья</i>	<i>серце спопелилося</i>

кровь запеклась в сердце

досада пече

обпалити свої крила

сипонути жару за халяви

До антропоцентричних належать також образи дій і занять людини, пов'язаних в основному з уявленнями про правду і брехню. Дії і заняття, спрямовані на приховування певних фактів, традиційно позначаються, зокрема, театральною фразеологією:

играть комедию

ввійти в роль

войти в роль

надівати лічину

надевать маску

ламати комедию

играть роль

грати рсль

З закінченням театральної дії пов'язані уявлення про правду:

выйти из роли

вийти з ролі

снять маску

зняти лічину

зривати маску

Дії людини, які у свідомості мовців також можуть асоціюватися з брехнею:

втирать очки

для відводу очей

замазывать глаза

замилювати очі

пускать пыль в глаза

лудити очі

напускать туману

замовляти зуби

сбивать с толку

збивати з пантелику

заговаривать зубы

пил пускати в вічі

На противагу відзначеному на образи, пов'язані з усуненням перешкод на шляхах взаємодії людини з навколишнім світом, спираються фразеологізми, які містять уявлення про правду:

пелена упала с глаз

зняти полуду з очей

совлечь покров

прочистити очі

в открытую

душа навстіж

с поднятым забралом

роззуті очі

душа нараспашку

серце на долоні

раскрывает глаза

з відкритим забралом

сердце как на ладони

*поволока спала з очей
зривати завісу*

Характерним засобом мовного позначення брехні можуть виступати образи занять людини, пов'язані з обманом, наприклад полювання на тварин, риболовля:

поймать на удочку

спіймати в сіті

ловить на удочку

впійматися у сільця

попасться на удочку

ловити на гачок

кльонуть на приманку

розкинути тенета

закидывать сети

взяти на приманку

піймати в пастку

піймати в западню.

Принцип, згідно з яким «людина — мірило всіх речей», лежить в основі функціонування не тільки антропоцентричних образів, але також і образів навколишньої дійсності, які охоплюють явища живої і неживої природи, механізми тощо.

У виборі цих образів важливу роль відіграє частотність використання певних об'єктів в практиці людини. Оцінна маркованість таких образів встановлюється з урахуванням корисності предмета: для вираження уявлень про позитивну, з погляду носіїв мови, якість (наприклад, про розум) використовуються образи справних, а тому й корисних ємкостей, механізмів:

котелок варит

макітра варить

казанок варит

шарики працюють

кладезь премудростей

мати всі клепки в голові

ума палата

держати розум в голові

макітра розуму

голова не пологою набита

скриня премудростей

Навпаки, відсутність розуму бачиться російським й українським народами крізь призму образів зіпсованих механізмів, непотрібних ємкостей:

гайка ослабила

гайка слабка

*клепок не хватает
винтиков в голове не хватает
пустая голова
дырявая голова
сквозняк в голове*

*макітра не в порядку
без третьої клепки в тім'ї
не родило в черепку
порожня макітра
голова як те решето
жуки в голові
дурний по саму зав'язку*

Найбільш повно у фразеології обох мов представлена парадигма образів світла і темряви. Образи світла виступають у функції еталонів позитивних категорій:

розуму

*в голове прояснилось
светлая голова
ясный ум*

*посвітлішало в голові
ясна голова
виблиски розуму
розвиднятися в темній голові*

радості

*светиться от счастья
глаза сверкают (загорелись,
сияют)
глаза как две свечки*

*посвітлішало на серці
іскорки в очах замиготіли
просвітлі хвилини
очі так і світять
щастям сяяти*

правди

всплывать на свет Божий

кинути світло

У той же час архетипічним образом темряви реалізується уявлення про негативні якості й емоційні переживання:

дурість

темна голова

горе

*белый свет немил
черный день
свет померк в глазах
не взвидеть света*

*світу білого не видно
світ померк в очах
аж потемніло в очах
не бачити ні світу, ні просвітку*

Функціонування образів живої природи — рослин і тварин — спирається як на реально простежувані в них якості і характеристики, так і на приписувані їм народними уявленнями. Наприклад, деякі риси характеру нерозумної людини співвідносяться у свідомості носіїв російської й української мов з особливостями різноманітних дерев і рослин:

дубовая башка

дубова голова

голова еловая

капуста голова

капустяний мозок

Як еталони дурості, горя, брехні часто використовуються образи тварин, птахів, комах і складові їх організмів:

дурість

глуп как сивый мерин

куряча голова

куриные мозги

осляче вухо

ослиные уши

розумний як Федькова кобила

горе

попасть как кур во щи

ускочити в біду як курка в борщ

как рак на мели

як собака в човні

як миша у пастиці

влипнути як муха в мед

зав'язнути як поросля в тину

брехня, хитрість

врет как сивый мерин

старий лис

волк в овечьей шкуре

вовк в овечій шкурі

гусь лапчатый

хитрий як циганська кобила

старая лиса

хитрий як Панасова гуска

В українській і російській фразеології вживаються також образи характерних дій тварин на позначення горя, брехні:

горе

волком выть

вовком вити

кошки скребут на душе

шкребе на серці

битися як горлиця

впитися в серце

брехня

*вилають (крутить,
вертеть) хвостом
извивається ужом
витьєсья вьюном*

*вертіти хвостом
вितися в'юном
дивиться лисицею, а думає вовком
обліпити як павук муху павутинням*

У функції еталонів брехні, як правило, виступають тварини, яким народна свідомість приписує характерні для них якості.

Вибір образів надприродних персоніфікованих істот, Бога, Долі, Душі, Щастя, Горя тощо, через які в російській й українській мовах реалізуються уявлення про розум і дурість, радість і горе, зумовлений вірою в залежність людини у вищі сили Всесвіту. Оцінна модальність таких образів визначається ступенем прихильності тих чи інших істот до людини. Наприклад, з прихильністю Бога пов'язуються інтелектуальні здібності людей:

розум

Бог умом наделил

Бог розумом послав

дурість

Богом обиженный

Бог розумом обидив

Богом убитый

Бог розум одібрав

Бог розуму не дав

Прихильністю чи неприхильністю надзвичайних істот пояснюються приємні і неприємні переживання людини:

радість

любимець судьбы

Бог дає

родиться под счастливой

Доля послужила

звездой

пестун Долі

улюбленець Долі

горе

посетило горе

нещастя упало на голову

лихо упало

Доля підставила ногу

злая судьба

біда притисла

убитый горем

обійдений долею

*доля обідила
убитий горем*

Порівняльний аналіз парадигм образів фразеологізмів російської й української мов обраних досліджуваних тематичних груп, крім переважаючих рис схожості, дозволив виявити деякі відмінності в їх природній сутності. Так, наприклад, серед російських фразеологізмів не виявлено деяких образів, наявних у фразеології української мови. Відсутні, зокрема, образи людини, що уникла неприємного становища, якими позначається розум (укр. не в тім'я битий); образи людини, що характеризується стосунками з іншими людьми при вираженні уявлень про дурість (укр. дурному брат, дурний піп хрестив); образи темряви, які реалізують уявлення про брехню (укр. темна душа); а також образи наявності надприродних істот, які використовуються для позначення радості (укр. вхопити щастя за бороду).

У третьому розділі дисертації — «Етнолінгвістичні особливості внутрішньої форми фразеологічних одиниць російської й української мов зі значенням розум-дурість, радість-горе, правда-брехня» — розглядаються образні основи фразеологічних одиниць у світлі міфології етносу.

Більшість досліджуваних образів являє собою міфологеми — національно-специфічні образи, які відображають загальнолюдську дійсність, зокрема світ живої і неживої природи, крізь призму етнічних й індивідуальних переваг. Будучи наслідком тривалого міфологічного моделювання дійсності, вони втілюють у собі анімістичне її сприйняття, переносять на природу самовідчуття людини. Основою історичної пам'яті міфологем виступають емпіричні знання про навколишню дійсність, культурний, історичний і власне мовний досвід, що дозволяє використовувати їх.

При вивченні відображення особливостей світобачення етносу засобами мови встановлено, що у складі російської й української фразеології найбільш повно й різнобічно представлена

парадигма образів — міфологем світла і темряви. Опозиція світла і темряви була однією з найважливіших для давньослов'янської міфології (див., наприклад, протиставлення Білобога та Чорнобога). Християнське розуміння символів світла як божественної сили, а Темряви як сили нечистої нашаровується на давньослов'янське, мотивуючи відповідний характер імплікацій, що виникають у свідомості сучасного носія мови. Тому позитивні якості й стани бачаться носіями російської й української мов крізь призму образів світла. Наприклад, розумна людина представлена як:

светлая голова

блестки ума

в голове прояснилось

ясная голова

світла голова

голова провітліла

розвиднятися в темній голові

ясна голова

виблиски розуму

Стан радості передається, зокрема, такими фразеологічними одиницями:

светиться от счастья

глаза сверкают (загорелись, сияют)

глаза как две свечки

світлі хвилини

очі так і світять

посвітлішало на серці

світле око

щастям сяяти

Уявлення про правду реалізують фразеологізми:

проливать свет

всплывать на свет божий

кинути світло

пролити світло

выводити на світло денне

Навпаки, такі негативні якості, як дурість, брехливість, неприємні переживання (горе), передаються в російській та українській фразеології за допомогою образів темряви:

дурість

блуждать в потемках

темна голова

блукати в темряві

*не взвидеть света
белый свет немил
свет в рогожку кажется
свет померк в глазах*

горе

*світ померк в очах
світу білого не видно
не бачити ні світу ні просвітку
світ в очах темніє
аж потемніло в очах*

брехня

темна душа

Відповідно позитивною чи негативною маркованістю позначені образні уявлення, асоціативно пов'язані з архетипами світла і темряви.

Архетипічне уявлення світла реалізується у фразеології через образи сонця, чистоти (при вираженні уявлень про правду):

*вытянуть за ушко да на солнышко за хвіст та на сонце
от чистого сердца від чистого серця
по чистой совести у чистому вигляді*

тепла (при характеристиці радості)

тепло на душе

*відігріти серце
потеплішало на серці
тепло на душі*

золота (при оцінці розуму)

золотая голова

*золота голова
золотий лоб*

Архетипічні уявлення темряви втілюються в низку образів, які передаються фразеологічними одиницями із значенням дурості, горя, неправди. До цих образів належать, зокрема образ туману, який в зіставлюваних мовах символізує:

дурість

безпросвітній туман

брехню

напускать туману

*пускати (напускати) в очі туману
туманою туманити
голова туманіє
туманити голову*

*горе**очі туманом заходять**очі туманяться сльозами*

Архетип темряви реалізують образи пилу, диму, каламуті, бруду, які пов'язуються з уявленням про обман:

*пускають пил в глаза**пил (дим) пускати в вічі**мутити голову**нечист на руку**на руку нечистий**каламутити воду*

а також образи хмари, тіні, холоду, чорноти, які використовуються на позначення горя:

*черные дни**як темною хмарою сповитий**хмара хмарою**як грозова хмара**хмара повила**на серці холоне**як за стіну засунутися**чорні дні*

Функціонування образів надприродних істот (Душі, Долі, Щастя, Гора), покладених в основу фразеологічних одиниць із значенням радості-горя, правди-неправди, мотивується прагненням людини зрозуміти й пояснити ті незвичайні явища, які її оточують. На думку дослідників, антропоморфізація деяких таких явищ, що набули вигляду міфічних істот і понині живуть у свідомості людей, є однією з найхарактерніших особливостей світогляду¹. Доля, наприклад, уявляється то в образі жінки різного вигляду, то в образі незнайомця, то схожою на людину, якою вона опікується, то в образі янгола. Відповідно, були персоніфіковані й інші категорії, пов'язані з Долею — Щастя, Нещастя, Горе, Лихо. Оцінна модальність таких образів визначається прихильністю чи неприхильністю цих істот до людини.

¹Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1993. — С. 190—192.

Тому образи Долі, Фортуни та інші використовуються у фразеології на позначення як позитивних (радості, правди), так і негативних якостей і станів людини. Наприклад, уявлення про радість, співвідноситься з прихильністю Долі, Фортуни, Щастя:

<i>счастье подвалило</i>	<i>фортуна послужила</i>
<i>баловень судьбы</i>	<i>пестун доли</i>
	<i>улюбленець долі</i>
	<i>вхопити щастя за бороду</i>

Тим часом переживання горя асоціативно пов'язане з неприхильністю до людини вказаних персоніфікованих істот:

<i>злая судьба</i>	<i>щербата доля</i>
<i>злая доля</i>	<i>біда гне</i>
<i>посетило горе</i>	<i>спіткало лихо</i>
<i>несчастье свалилось</i>	<i>битий горем</i>
	<i>нещастя упало на голову</i>

Функціонування образу Душі, яка розглядається як епіцентр емоційного й духовного життя людини, тісно пов'язане з образом серця. Серце, як і душа, поєднується народною думкою з уявленнями про різноманітні моральні якості та емоції, тому в народній фразеології ці два образи взаємозамінні, вони використовуються на позначення як позитивних, так і негативних категорій, якостей, наприклад:

радості

<i>отдыхать душой (сердцем)</i>	<i>гарно на душі</i>
<i>душа поет</i>	<i>веселити серце</i>
<i>взыграла душа</i>	<i>спочивати душею</i>
<i>расцветать душой</i>	<i>аж душа радіє</i>
	<i>тішити серце</i>
	<i>заграла душа</i>

горя

<i>надрывает душу</i>	<i>роздирати серце</i>
<i>душа (серце) болит</i>	<i>душа ние</i>
<i>тяжко на душе</i>	<i>краяти душу</i>

*сердце сжалось
терзает душу
нож в сердце
сердце кровью обливается*

*музи серця
різати по серцю
душа (серце) болить
кривавити серце
серце спопелилось*

У дослідженні показано безпосередній зв'язок уявлень світла й верху, темряви й низу. Оцінна модальність образів верху й низу зумовлена не тільки особливостями міфологічного сприйняття світу, але й дією фізичного закону тяжіння. Тому образи верху втілюються у відповідні фразеологічні форми з метою вираження позитивних, з погляду носіїв мови, категорій:

радості

*воспрянуть духом
наверху блаженства
поднять голову*

*аж душа вгору росте
аж світ вгору піднявся
на горі блаженства
підноситься духом
підняти дух*

Навпаки, образи низу передають уявлення про негативні якості й стани.

горе

*вешать голову
руки опускаются
как в воду опущенный
как пришибленный*

*носа повісити
як у воду опущений
похнюпити голову
як до землі прибитий
опускати руки
хилити голову*

Парадигма образів верху-низу реалізується за допомогою образів, асоціативно пов'язаних із цими уявленнями. Відповідно позитивну оцінку модальність мають образи неба, польоту, образи відчуття легкості, які знаходять свій вияв у фразеологічних одиницях із значенням радості:

*на седьмом небе
легко на душе*

*на сьомому небі
легко на душі*

*с легким сердцем
не слышатъ земли под собою
крылья выросли*

*відлягло від серця
крила вирости
як на крилах
не чути землі під собою*

Аналогічно образи небесних світил, які коннотують ідею верху — місяця, зірок — втілюються у фразеологічних одиницях із значенням розуму:

хватать звезды с неба

*дістати місяця з неба
зорі з неба хапати*

На противагу цьому образи, які реалізують архетипічне уявлення низу, мають негативну оцінну модальність і виражаються у фразеологічних одиницях із значенням горя й неправди. До них передусім належать образи

падіння

*падаютъ духом
сердце падаетъ
впадаютъ в отчаяние
с упавшим сердцем*

*серце обірвалось
серце падає
занепадати духом
упасти духом
впадати у відчай
душа так і покотилася*

важкості

*свинцовая тоска
с тяжелым сердцем
тяжко на душе
свинец на душе
камень на сердце
бременем лечь на сердце*

*з важким серцем
камінь на душі
лягти важким тягарем на серце
нести тягар на серці
тяжко на душі*

Одними з найбільш поширених символів у слов'янській культурній традиції є образи вогню й води, аксіологічна амбівалентність яких зумовлена особливостями фізичного і міфологічного сприйняття людиною цих явищ. Наприклад, вогонь, будучи незамінним джерелом тепла й світла, необхідних для підтримання життя на землі, сприймається як втілення світоносного по-

чатку. Тому й образ вогню поєднується з вираженням позитивної оцінки позначуваного, наприклад,

радості

<i>глаза как две свечи</i>	<i>очі загорілися</i>
<i>глаза загорелись</i>	<i>свічки в очах засвітилися</i>
	<i>іскорки в очах замиготіли</i>

Згубна ж дія вогню викликає негативну оцінку цього образу, на якому ґрунтуються деякі фразеологічні одиниці російської й української мов. Уявлення про горе в них співвідносяться з відчуттям болю, який виникає внаслідок дії вогню:

<i>жгучее горе</i>	<i>перетліти душею на вугіль</i>
<i>в сердце все истлело</i>	<i>душа перетліла</i>
<i>беда обожгла крылья</i>	<i>запеклося серце</i>
	<i>обпалити свої крила</i>
	<i>серце спопелилося</i>

На позначення горя як наслідку неприємної ситуації вживаються фразеологізми:

<i>между двух огней</i>	<i>між двох вогнів</i>
<i>из огня да в полымя</i>	<i>уникав диму, та й упав у вогонь</i>

Аксіологічна амбівалентність образу води пояснюється, зокрема, великою творчою силою цієї стихії. Тому образ води може слугувати еталоном позитивної категорії — правди:

<i>чистой воды</i>	<i>чистої води</i>
	<i>випливати (виводити) на чисту воду</i>

Здатність даного образу позначати негативне явище (горе, брехню) пояснюється небезпечністю стихійної сили води, що відображається у фразеологічних одиницях із значенням:

горя

<i>хоть в прорубь</i>	<i>з дощу та під ринву</i>
<i>хоть в омут головой</i>	<i>хоч з мосту в воду</i>
	<i>хоч в ополонку</i>

брехні

<i>мутить воду</i>	<i>замутити воду</i>
<i>ловить рыбу в мутной воде</i>	<i>каламутити воду</i>

У заключній частині дисертації подаються наслідки проведеного дослідження.

За матеріалами дисертації опубліковані такі роботи:

1. *Ляшенко Н.С.* Типологія образів, що кладуться в основу фразеологізмів // Збірник «Актуальні питання мовознавства у світлі праць О.О. Шахманова»: Тези. — К., УДПУ. — 1994. — С. 42—44.

2. *Ляшенко Н.С.* Внутрішня форма фразеологізмів: онтологічні і культурологічні особливості // Наукові записки. Матеріали звітної-наукової конференції викладачів УДПУ ім. М.П. Драгоманова за 1993 рік — К., УДПУ. — 1995. — С. 366—367.

3. *Григораш А.Н., Зыкун Н.И., Ляшенко Н.С., Паршак Е.Д.* Глагол. Глагольная фразеология. Причастие. Деепричастие. — К., УДПУ. — 1995. — 38 с./10 с.

4. *Григораш А.Н., Ляшенко Н.С., Зыкун Н.И., Паршак Е.Д.* Имя существительное. Именная фразеология. Имя прилагательное. Имя числительное. — К., УДПУ. — 1995. — 44 с./12 с.

5. *Ляшенко Н.С.* Функціонування образних архетипів «вогнь» і «вода» в сучасній фразеології української мови (на прикладах фразеологізмів із значенням радості-горя, правди-брехні) // Система і структура східнослов'янських мов. — К., УДПУ. — 1997. — С. 78—82.

6. *Ляшенко Н.С.* Этнолингвистические особенности внутренней формы фразеологических единиц русского и украинского языков со значением ум-глупость, радость-горе, правда-ложь. — К., УДПУ. — 1997. — 50 с.

Lyashenko N.S. Internal form of phraseological units: ontological and culturelogical aspect's. Dissertation for Candidate's degree of linguistics. Specialities: 10.02.02. — Russian language, 10.02.01. — Ukrainian language. M.P. Dragomanov Ukrainian Teachers' Training State University.

In the dissertation is given complex description of ontological and culturelogical peculiarities of internal form of phraseological

units in Russian and Ukrainian as nominative-defining signs varieties; figurative standards of defining nomination in language consciousness of ethnoses in the aspect of «historical memory» phenomenon of phraseological units in Russian in comparison with Ukrainian are investigated.

Ляшенко Н.С. Внутренняя форма фразеологических единиц: онтологический и культурологический аспекты. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальностям 10.02.02 — русский язык, 10.02.01 — украинский язык. Украинский государственный педагогический университет им. М.П. Драгоманова.

В работе дается комплексное описание онтологических и культурологических особенностей внутренней формы фразеологических единиц в русском и украинском языках как разновидностей номинативно-характеризующих знаков; исследованы различные эталоны характеризующей номинации в языковом сознании этносов в аспекте феномена «исторической памяти» фразеологических единиц русского языка в сопоставлении с украинским.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, внутрішня форма фразеологічних одиниць; образний еталон, парадигма образів, міфологема.

**НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова**

100313409

Підписано до друку 5. 05. 97 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура літературна.
Друк офсетний. Тираж 100.

252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9, кім. 221-а
Редакційно-видавничий відділ УДПУ ім. М.П. Драгоманова